

LA TOPONÍMIA DE LA VALL DE SEGÓ.

UNA APROXIMACIÓ ETIMOLÒGICA I SEMÀNTICA

JOSEP RIBERA I CONDOMINA

1. *Introducció*

El present estudi sobre la toponímia de la Vall de Segó es proposa tractar els noms de lloc d'aquesta subcomarca del Camp de Morvedre des del punt de vista geogràfic, etimològic i semàntic. Tot prenent com a punt de partida el *Mapa toponímic de la Vall de Segó* realitzat pel Grup Cultural La Tella (Caixa d'Estalvis i Socors de Sagunt, 1981), he triat, en primer lloc, aquells topònims, el significat dels quals no és evident (p.ex. *Faura, Benicalap, Quart...*) i altres que, tot i tenir un significat clar i evident, els he considerat interessants per veure la relació toponímica que la Vall de Segó manté amb la resta dels Països Catalans (p. ex. topònims com *Perpinyana, Tamarit...*). Aquests noms de lloc, els he classificat segons la seua llengua originària, els hi he localitzat geogràficament i n'he recollit les dades etimològiques i les referències semàntiques que ens aporten els principals reculls lexicogràfics i onomàstics actuals; en aquest sentit, he de manifestar que la major part d'aquestes dades m'han estat fornides per l'*Onomasticon Cataloniae* (OC) de Joan Coromines; en alguns casos, he recorregut al *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (DECLC) i, en menor mesura, al *Diccionari Català-Valencià-Balear* (DCVB) d'Alcover-Moll. Quan no he trobat cap o gairebé cap informació sobre un topònim, n'he apuntat alguna explicació que considere possible (*Tallola, Calamox*), sempre partint de dades rellevants (situació geogràfica, referències semàntiques...). No he considerat, en aquesta primera part, aquells topònims de referències evidents o poc significatius, per massa generals (p. ex. *La Bassa, El Raval, La Rectoresa, L'Ombria, El Pla, Llorençet, El Rellotge...*). En segon lloc he assajat de classificar els

topònims de la Vall de Segó segons el camp semàntic de referència, tot seguint la proposta que explicita Enric Moreu-Rey al seu llibre *Els nostres noms de lloc*.

Quan ha estat necessari fer referència a la pronúncia dels mots, he fet servir l'Alfabet Fonètic Internacional. En aquest sentit, les notacions fonètiques utilitzades per Coromines i Alcover-Moll hi ha estat substituïdes. Notarem els següents casos:

- a) Vocal semioberta anterior: ϵ enlloc de e.
- b) Vocal semioberta posterior: ɔ enlloc de o.
- c) Consonant palatal fricativa sorda: ʃ enlloc de x.
- d) Consonant palatal africada sonora: dʒ enlloc de ǰ .
- e) Consonant palatal africada sorda: tʃ enlloc de $\text{č}/\text{tx}$.
- f) Consonant uvular fricativa sorda: χ enlloc de h.
- g) Consonant glotal fricativa sorda: h enlloc de h.

2. Localització geogràfica

Per començar, descriuré l'àrea geogràfica objecte d'estudi. La Vall de Segó és una de les subcomarques naturals del Camp de Morvedre, comarca situada entre la Plana Baixa, al nord, l'Alt Palància, al nord-oest i l'oest, el camp del Túria, a l'oest i el sud-oest, l'Horta de València, al sud i la Mediterrània, a l'est. Aquesta comarca apareix clarament dividit en tres subcomarques:

- a) La Baronia: al curs baix del Palància; delimitada per la Serra d'Espadà, al nord-oest, i la Calderona, a l'oest i sud-oest, ocupa la major part de la comarca i és la zona més interior. Hi pertanyen els municipis d'Algar del Palància, Alfara de la Baronia, Algímia de la Baronia, Torres Torres, Estivella, Albalat dels Tarongers, Gilet, Segart i Petrés (en el límit amb la plana litoral i la Vall de Segó).
- b) La Vall de Segó (o simplement Les Valls): situada en els contraforts de la Serra d'Espadà, entre la Serra d'Almenara (la Frontera, 378m) al nord, la Creu de Quart (346m), el Tabalet i el Pic dels Corbs, a l'oest, i la plana litoral a l'est. Hi pertanyen els municipis de Faura, Benifairó de les Valls, Quartell, Quart de les Valls i Benavites. El barranc de Benavites delimita les províncies administratives de València i Castelló i li atorga a aquesta darrera quasi un terç de l'extensió de la Vall de Segó. En efecte, la divisió comarcal ha mantingut l'arbitrarietat que suposa la divisió provincial entre València i Castelló, tot situant Almenara i el seu terme municipal a la Plana Baixa, i separant-la, per tant, de la seua subcomarca i la seua comarca naturals, que són la Vall de Segó i el Camp de Morvedre.
- c) La plana costanera: entre les dues subcomarques anteriors i la mar. Comprén els municipis de Sagunt (incloent-hi el Port), capital de la comarca, i Canet d'En-Berenguer.

Tot i aquesta divisió, cal dir que si bé els límits naturals entre la Baronia i la Vall de Segó són clars, no ho són tant pel que fa a la nostra subcomarca i la plana costanera. Aquesta manca de claredat en els límits es reflecteix també en la documentació històrica (veure més endavant l'explicació del topònim *Segó*). En

aquest sentit, véiem, d'una banda, que els termes municipals de Quartell, Benavites i Almenara s'estenen fins a la mar, i, d'altra, que gran part del terme municipal de Sagunt està situat a la Vall de Segó. És per això que hem considerat noms de lloc situats geogràficament a la plana costanera, però dins del terme municipal dels pobles de la Vall de Segó i topònims pertanyents al terme de Sagunt, però enclavats a la nostra subcomarca.

L'especificitat geogràfica de la Vall de Segó es veu reflectida també en el caràcter i la idiosincràsia dels seus habitants, condicionada pel medi rural, possiblement compartida amb els habitants de la Baronia, però que contrasta clarament amb el caràcter urbà de Sagunt.

Lingüísticament, el contrast medi rural/medi urbà determina diferents actituds sociolingüístiques, que es concreten en un major retrocés del valencià a Sagunt, on a més hem d'assenyalar el caràcter d'illot lingüístic castellà del Port (construït el 1904), on s'ha desenvolupat una ciutat pràcticament diferent en tots els sentits, no sols en el lingüístic, com a conseqüència de la immigració rebuda durant aquest segle arran del desenvolupament de la indústria siderúrgica.

3. *La toponímia. Aproximació etimològica*

La toponímia de la Vall de Segó és un testimoni fefaent dels diversos estrats etnolingüístics que han conformat la història de la llengua catalana. Així, podem trobar noms de lloc d'origen preromà (celta i bascoibèric) i topònims d'arrel germànica, encara que escassos, al costat d'una clara majoria de topònims d'origen romànic posteriors a la conquesta jaumina i de noms de lloc àrabs i mossàrabs.

La toponímia romànica d'origen postjaumí integra la majoria de mots (22) que integren el corpus de l'estudi etimològic, front als topònims estrictament àrabs (16 mots); però la suma d'aquests darrers i dels noms de lloc d'origen mossàrab (14 mots, incloent-hi mots de transmissió mossaràbiga com Rodeno/Rodana i Xóvar, amb origen germànic i preromà, respectivament, i el mot Quémalo, en què l'únic indici mossàrab és la presència de o final), que ens hi han arribat incorporats a l'àrab vulgar dels moros valencians, no sols iguala els mots romànics, sinó que els supera i constitueix una prova irrefutable de la llarga presència àrab a la zona, on hi hagué una important població morisca fins la seua expulsió l'any 1609. En aquest sentit, cal suposar que la cristianització de la Vall de Segó va ser molt lenta i que sols es féu efectiva amb l'expulsió dels moriscos. Algunes dades que hi aportarem sobre quantitats de població cristiana i morisca a les diverses alqueries i llogarets que hi tractarem corroboraran també aquesta idea.

Distingirem cinc grups de topònims:

- 3.1- Toponímia àrab.
- 3.2- Toponímia romànica.
- 3.3- Toponímia germànica.
- 3.4- Toponímia preromana.
- 3.5- Toponímia d'etimologia desconeguda.

3.1- Pel que fa a la **toponímia àrab** hi trobem:

- a) **Aixebe (l')**: muntanya situada al nord-oest del Pic dels Corbs, al terme municipal de Sagunt; relacionat amb Xutxebe < **d3äuz jäbi** 'les nogueres ben regades'. Tal vegada la forma Aixéber, més estesa al País Valencià deriva del mot **a]-fēbi** 'els abeurats'. A la Vall de Segó no hi ha ultracorrecció (com en els dialectalismes *tindrer*, *perdrer*) ni falsa interpretació del fonema 'ain, ja que no hi ha -r. No és correcta la grafia Eixeve (per ultracorrecció a partir dels mots en em-, en-, es- pronunciats /am/, /an/, /as/, tipus *escala /askála/*) que ens dona el mapa del Grup Cultural la Tella.
- b) **Albarder(l')**: partida de Benavites (DECLC), a l'est d'aquest poble, entre la N230 i la A7; derivat d'*albarda* < **al-bárda'a**; 'el qui fa albardes'. Ja figura repetidament com a antropònim en el *Llibre del Repartiment*, en la seua fase mossàrab *Albardair*, segons ens informa Coromines. Aquesta fase mossàrab explica la seua freqüència al nord valencià, no sols com a nom propi (l'*Albardé*, a Herbés) sinó també com a nom de masos i rellevants paratges rurals: *mas de l'Albarder* (Ares del Maestrat), *Racó de l'Albarder* (Vall d'Alba).
- c) **Almardà**: partida del terme municipal de Sagunt, al NO d'aquesta ciutat, entre el límit del terme de Canet d'En Berenguer, al sud, i la partida de Canta-rana, al nord. S'anomena també platja d'Almardà tota la línia de costa que va del terme de Canet d'En Berenguer al límit del terme de Quartell. L'etimologia d'aquest topònim ha estat discutida. Mentre que Moreu-Rey (1999) i Carme Barceló Torres (1984) s'inclinen cap a un origen estrictament àrab, Coromines (OC) veu una etimologia preromana. (1) Moreu-Rey diu que significa 'arenal', cosa que es corresponia amb la realitat d'un paisatge de muntanyars i isolat, com apunta Emili M. Obiol i Menero (2000), que, malauradament, ja és història, gràcies a l'acció depredadora de l'home sobre el medi. (2) Carme Barceló proposa que pot tractar-se d'un nom propi ja que en el *Repartiment* —1248— apareix un "casali de Marda"; en aquesta línia antropònica, Coromines també apunta la possible relació amb el rei valencià de nom mossàrab Zaid Aben Mardanie (1150). (3) Més aviat, però, s'inclina per considerar aquest topònim com a una variant de **marrà**. Es tractaria, doncs, d'un topònim provinent d'aquest animal amb elements a tota la geografia, tant al País Valencià com a l'àrea del català nord-occidental: trobem *font del Mardano* a Alins de Les Paüls, *Massalmardà* —antiga alqueria del terme d'Alboraià-Almàssera— al País Valencià; també *Massalmardà* a les Balears. En el cas del nostre topònim, amb l'aglutinant àrab, parla d'una partida vella del terme de Morvedre tirant cap al de Canet de Berenguer, on és troba la *Torre del Mardà* i diu que "els pescadors del Cabanyal prenen la 'torre del Mardà' per senya des del mar junt amb el cap de Canet. Sanchis Guarner al seu llibre *Els pobles valencians parlen uns dels altres* atribueix a Benifairó la cantarella popular "Canta-rana i Almardà/se posaren a renyir:/Canta-rana caigué a terra/i Almardà pegà a fugir", tot fent referència al fet que Almardà es troba més a prop de la mar que Canta-rana. Trobe que les explicacions arabistes tenen una base més sòlida; el manteniment de la -n final aràbiga en la documentació d'aquest mot que tenim al *Repartiment* (Maçalmardan) en pot ser una prova.

- d) **Almàssera (l')**: a la Vall de Segó tenim un camí de l'Almàssera a Faura, al S del poble, vora la partida del Quémalo, i a Quartell, al NO, en la partida del Sistar; <al-má'sara, 'trull de moldre olives'; derivat del verb, *cásar*, 'pitjar, espremer'. És ben viu com a topònim a quasi tots els pobles valencians des de Llucena fins a Elx, amb variants ortogràfiques.
- e) **Almenara**: nom del poble més septentrional de la Vall de Segó; <mānâra 'talaia on s'encenen fogueres de senyal', derivat de nâr 'foc, foguera'. Ja apareix en documents del Cid del 1092 (Almenar) i el 1098 (Almanar), i en la *Crònica de Jaume I* i el *Llibre del Repartiment*.
- f) **Almorig**: partida del terme de Faura, antiga alqueria, situada a l'eixida est del poble; al nucli del que devia ser l'antiga alqueria es troba actualment la plaça del mateix nom. Es tracta d'un derivat d'altres topònims com Almartx, Armatx, Almarge, -arce< mardz 'prat, prat ufanós'; en hispanoàrab significava, però, 'marjal o paratge pantanós'. A les enquestes d'Ontinyent, Coromines troba *Almaig*; a Callosa hi ha una partida de l'Almarig, pronunciat l'almartj o l'almarj; d'ací podem deduir que <ig> és un dígraf (com en *roig*), com ho demostra la grafia Barig per Barx. A la Vall de Xixona trobem un *Almoraig*<muráidz, diminutiu normal de mardz. Josep Sanchis Sivera troba el nostre Almorig en documents del 1350, on apareix adscrit a la parroquia de Faura el 1535 amb només nou cases de moriscos. Es tracta, doncs, del mateix diminutiu que, pronunciat muráidz i oït -eidz pels catalans, fos catalanitzat en -ig, segons el model de l'occità i el mossàrab meidz <medium> cat. mig. És molt poc probable l'etimologia que ens dóna DCVB, com un derivat d'Almor<al-mauru 'el moro' (el substantiu llatí amb l'article àrab) amb el sufix -ig/-itx (com en Felanitx, Costitx) del mossàrab, perquè aquest sufix (negat per Coromines) ha proliferat molt a les Illes Balears, però no al País Valencià (a banda del mot que estem tractant, trobe Torritx, com a llinatge valencià); d'altra banda, el resultat esperable hauria de ser *Almòritx*. Deixem, però, oberta la possibilitat si hom pot explicar el canvi accentual.
- g) **Arap (l' o Alarap)**: en el terme de Benavites (DicCor.), al NO d'aquest poble i al N de Quartell, molt a prop de tots dos. Al mapa del Grup Cultural la Tella apareix com l'Arab, grafia més escaient des del punt de vista etimològic. Derivat del col·loquialisme al-rab 'els àrabs, els beduïns'; geogràficament deu coincidir amb el nom *Arabos*, que apareix al *Llibre del Repartiment* com a donació del 1248.
- h) **Benicalap (o Benicalaf)**: partida situada a l'est del terme de Benavites, entre el poble i les partides del Molló i Rugama; antiga alqueria agregada, ja en el segle XIX, primer a Benavites i després a Almenara. Se'n conserven les restes de l'església. En el cens de 1609 se li atribuïen 6 focs de moriscos, que el 1602 eren 20, junt amb el llogaret immediat d'Arap. Relacionat amb altres topònims com ara *Calaf* (Anoia) i *Benicalap* (barri del NO de la ciutat de València). Cal corregir ací l'error d'Alcover que, seguint crèdulament Asín, distingeix entre *Benicalaf* (terme d'Almenara) i *Benicalap* (terme de Benavites); no hi ha dos llocs amb aquest nom a la Vall de Segó; l'error d'Asín s'explica sens dubte perquè l'alqueria de Benicalap va estar ballant entre Almenara i Benavites al segle passat.

Etimològicament, es tracta d'un compost del patronímic **Beni-** amb el nom **-calaf** o **-calap**. L'explicació etimològica és controvertida: (1) hi ha la possibilitat que aquest nom tinga relació amb el mossàrab **calàpec** (DCVB, *calàpat*, *calàpet*) '*tortuga*', que consta com a sobrenom de persona en textos hispanoàrabs. L'Alcover-Moll el relaciona amb un **Benicalapech** '*fills de la tortuga*' que apareix com a nom d'alqueria en el *Llibre de Repartiment de València*. (2) Al DCVB també figura un **Aben Calapaq** com a nom d'un moro en el *Llibre del Repartiment de Mallorca*. Aquesta darrera etimologia no és possible, segons Coromines, perquè de Benicalaf no tenim dades anteriors als segles XVI-XVII, proporcionades per Escolano. (3) No hi ha cap notícia de l'àrab **kallaf** '*pastor*', suposat per Alcover-Moll. (4) Sí que hom ha documentat un **kallâb**<**kalb** '*gos*' del qual voldria partir Asín per a Benicalap, però aquesta base resultaria **-káleu** o **-kalép**, però mai no **-kalap**. (5) Menys objectable és el nom propi àrab **χalaf** que Asín agafa com a origen de Calaf i Benicalaf. Si Alcover-Moll no ho ha acceptat, potser és tenint en compte que el fonema /χ/ àrab resulta ben sovint /f/ en català. Coromines també en dubta tenint en compte que Calaf (Anoia) és en una latitud molt septentrional, on els arabismes van esclarissant-se molt. Però si no és àrab —es pregunta— què és? No pot ser llatí perquè no té /f/ intervocàlica, ni preromà, ja que /f/ no existeix ni en ibèric ni en basc ni en cèltic antic. Aquesta situació gairebé ens aboca a l'àrab. A més, el nom propi Halaf ens consta com a ben usual entre els moros valencians. És un derivat de l'arrel **χlf** '*succeir, valer, compondre*', molt viva i productiva, i avui el trobem com a nom propi a Algèria, Egipte i el Desert d'Aràbia. El canvi de /χ/ àrab a /k/ romànic es produí també en els arabismes *carxofa*<*χarsûfa* o *califa*<*χalifa*. És possible que ajudaren els mots parònims en **k-lf**, l'arrel **klf** i, especialment, el mot araboromànic *qalfat*> cat. *calafat*. La grafia <ch> amb què, de vegades, apareix era precisament la representació llatina de /χ/. Tot açò ens ha de fer perdre tot escrúpol per a un origen /χ/ àrab de /k/.

- i) **Benifairó**: nom d'un dels sis pobles de la Vall de Segó, a l'extrem occidental de la subcomarca, sota les muntanyes de la Creu i el Tabalet. Segons Sanchis Sivera, n'hi ha notícia de 1394, i el 1536 s'elevà a parròquia separada de Morvedre, amb 25 cases de moriscos i 45 de cristians (comptant-hi tres llogarets més). Lapeyre hi troba 16, 28 i 19 cases de moriscos en els censos de 1563, 1572 i 1602, i 90 en el de 1609. L'origen del topònim el podem relacionar sense dificultats amb el de *Benifairó de la Vall digna*. Es tracta en tots dos casos de compostos de **Beni-** amb un nom de lloc àrab. No té cap sentit pensar en una formació originària, ja que en les seues mencions antigues alterna *-ha-*, *-fa-*, i *a* sense consonant. És poc probable que es tracte d'un derivat antroponímic de **Beni χairûn** (DCVB). És millor pensar en un plural àrab, funció en la qual alternaven **-în** i **-ûn** des de l'àrab clàssic fins al vulgar hispànic. Així, les formes en **-ûn** donen compte dels resultats en **-ró** (*Benifairó*) i les formes en **-în**, dels resultats en **-ré(n)** (*Benifayrén*, *Benialfairé*, també documentats). I és que en realitat es tracta del substantiu/adjectiu **χair** de l'àrab comú, sinònim de '*bo*' i de '*be*'. Cal concloure, doncs, que **ibn** (pl. **Beni**) no té valor de '*fill*' o '*fills*', sinó el de mer exponent semàntic, '*els del Bé*', '*els de la justícia*'.